

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. В.Н. КАРАЗІНА**

Голець Віталій Віталійович

УДК 94 (477.5) 6

**КООПЕРАТИВНИЙ РУХ
ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД НЕПУ
(20-ті роки ХХ ст.)**

07.00.01 — історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Харків – 2004

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка Міністерства освіти і науки України

- Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
ПОЛОВЕЦЬ ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ,
Чернігівський державний педагогічний університет імені
Т.Г. Шевченка, завідувач кафедри українознавства і
політології
- Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ГРЕЧЕНКО ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ, Національний
університет внутрішніх справ, начальник кафедри історії
державності України
- кандидат історичних наук, доцент
ФІЛППОВ КОСТЯНТИН ВАЛЕРІЙОВИЧ, Національний
фармацевтичний університет, доцент кафедри суспільних
наук
- Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ історії
України 1920-30-х рр., м. Київ

Захист відбудеться "9" квітня 2004 року о 15⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4, ауд. IV-65.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (61077, м. Харків, площа Свободи, 4)

Автореферат розісланий "2" березня 2004 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пугач Є.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Глибокі соціально-економічні процеси, які відбуваються в сучасній Україні, пов'язані з ринковою трансформацією народного господарства, вимагають науково обґрунтованої розробки та реалізації нових концепцій і моделей розвитку. Важливе місце та роль в нових умовах нарощення потенціалу й посилення взаємодії всіх складових багатоукладної української економіки належить відродженню кооперативного сектора. Кооперативний рух, зорієнтований першочергово на внутрішній ринок, на забезпечення щоденного попиту і потреб широких верств населення, визнаний “одним із важливих напрямів реалізації структурних змін в економіці України та формуванні її багатоукладності”¹.

Актуальність дослідження посилюється тим, що суспільна ситуація, яка склалася в країні, вимагає пояснення глибинних процесів, які відбуваються в українській економіці. За таких обставин неминуче зростає інтерес до історії кооперативного руху взагалі і, зокрема, до кооперації як ефективної форми господарювання в умовах непу.

Аналіз наукового доробку з проблематики кооперативного руху свідчить, що в історичній літературі комплексно він малодосліджений, окрім того, переважає тенденція до глобалізації, в той час як місцевий матеріал залучається з ілюстративною метою, і регіональні особливості розчиняються в загальноісторичному контексті. Отже, актуальність проблеми передбачає вивчення складових, які всеохоплююче відтворюють реальну історичну картину.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою теми “Кооперативний рух в Лівобережній Україні” – науково-дослідницької роботи колективу кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, затвердженої Інститутом історії України Національної академії наук України у 1997 р.

Об'єктом дослідження є кооперативний рух Північного Лівобережжя України в умовах нової економічної політики радянської влади.

Предметом дослідження стала діяльність видів і форм кооперативних структур в умовах непу в їх діалектичному взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Територіальні межі дослідження окреслені тереном Північного Лівобережжя України, включають Глухівську, Конотопську, Ніжинську, Сновську та Чернігівську округи, утворені 1925 р. на території Чернігівської губернії, тобто північні (поліські) округи Лівобережної України. Проте при аналізі окремих проблем кооперативного руху дисертант вимушений був розширювати вказані територіальні межі

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 20-х років ХХ ст. і зумовлені терміном функціонування кооперативних товариств в умовах непу в означеному регіоні. Нижньою межею досліджуваного періоду є проголошення непу в 1921 р., а верхньою – кінець 20-х років ХХ ст.

Метою дослідження є комплексна характеристика кооперативного руху Північного Лівобережжя України та вивчення шляхів його розвитку в умовах непу, для чого передбачено вирішити такі завдання:

- визначити науково-теоретичний рівень дослідженості проблеми, розкрити потенціал розвитку галузевої структури кооперативного сектора економіки регіону;

- вивчити процес розширення споживчої кооперативної мережі, розглянути становлення сільськогосподарських та кредитних кооперативних об'єднань;
- простежити розвиток робітничої і кустарно-промислової кооперації;
- з'ясувати невиробничі форми кооперативних відносин у визначеному регіоні.

Методологія дослідження базується на основних загальноприйнятих принципах – об'єктивності, історизмі, системності і порівняльному підході. Принцип історизму визначив вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України в динамічному розвитку. Принцип системності дозволив виявити взаємозв'язки як між соціальними, економічними, політичними й іншими процесами всередині кооперації, так і з аналогічними процесами у суспільстві в цілому. Порівняльний підхід дав можливість з'ясувати загальні закономірності й особливості в соціальних, географічних і регіональних розбіжностях.

Методологічною основою даної роботи став регіональний підхід до вивчення історії України, що є характерною рисою вітчизняної історіографії. Таке рішення цілком виправдане, тому що конкретно-історичні умови розвитку окремих територіальних районів нашої країни позначилися на їх соціальному, політичному, культурному розвитку й обумовили появу низки регіональних відмінностей.

При розгляді кількісних показників, що характеризують кооперативний рух Північного Лівобережжя України, застосовувався метод статистичного (формально-кількісного) аналізу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше в українській історіографії поставлена і комплексно розглянута важлива наукова проблема, яка до цього часу не була об'єктом спеціального дослідження. Дисертантом зроблена спроба вивчити регіональні особливості розвитку кооперації Північного Лівобережжя України в період непу, що дало можливість:

- вперше на основі введення в науковий обіг значного масиву опублікованого і неопублікованого матеріалу, що раніше недостатньо або зовсім не використовувався, по-новому осмислити явища і процеси кооперативного життя, які в науковій літературі висвітлювалися з похибками чи не в повній мірі;
- розглянути такі важливі аспекти кооперативного руху, як виробничі і невиробничі форми діяльності, історичні та соціально-економічні засади кооперації, як складові загальної концепції розвитку національного кооперативного руху;
- показати вплив кооперації на селянське господарство та фактичний процес її одержавлення, як наслідок постійного втручання некомпетентного керівництва в діяльність кооперативних об'єднань;
- обґрунтувати тезу про необхідність глибокого вивчення вітчизняного історичного досвіду кооперативного будівництва в Україні та шляхи його відродження.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що вона може стати основою для подальших наукових досліджень з проблем кооперативного руху, викладання нормативних і спеціальних вузівських і шкільних курсів вітчизняної історії, історичної географії, демографії та краєзнавства. Матеріали дисертації активно використовуються на заняттях під час вивчення історії України, при підготовці дипломних робіт у Чернігівському державному педуніверситеті імені Т.Г. Шевченка.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися у доповідях і повідомленнях автора на засіданнях кафедри українознавства і

¹ Указ Президента України від 19 грудня 2000 р. “Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах”. // Голос України. – 2000. – 27 грудня. – С. 6.

політології Чернігівського державного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка. Загальна концепція дослідження, його окремі аспекти апробовані: на наукових конференціях молодих вчених та студентів ЧДПУ (1998, 1999, 2000, 2001 рр.); щорічних підсумкових та міжвузівських науково-практичних конференціях професорського-викладацького складу ЧДПУ впродовж 1996-2002 рр.; обласному науковому семінарі з актуальних питань історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини (1999, 2001); IV Сумській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції (14-15 грудня 2001 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 185-й річниці заснування Харківського державного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва (25-26 вересня 2001 р.); III і IV Міжнародних наукових конференціях “Історія та культура Лівобережної України” (жовтень 2001 р., листопад 2002 р., м. Ніжин).

Теоретичні узагальнення і фактичні матеріали дослідження знайшли відображення у наукових публікаціях загальним обсягом 6 друк. арк.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Її обсяг становить – 243 сторінки (основна частина 180). Робота складається з вступу, трьох розділів (8 підрозділів), висновків, списку джерел та літератури – 494 найменувань, додатку – 19 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено зв'язок з науковою програмою кафедри, де виконувалася дисертація, вказано об'єкт, предмет, мету, завдання дослідження, окреслено його територіальні та хронологічні межі, наукову новизну, практичне значення і апробацію роботи, розкрито її структуру.

У **першому розділі “Стан наукової розробки проблеми та її джерельна база”** проаналізовано внесок вітчизняних і зарубіжних дослідників у вивчення проблеми, що дало змогу окреслити коло питань, визначених для конкретно-історичного аналізу.

Історіографія проблеми. Історіографія нової економічної політики взагалі, а кооперативного руху в умовах непу тим більше, має свої особливості, викликані відсутністю чіткого визначення самого змісту цього періоду вітчизняної історії, розумінням того, в якій мірі обраний курс був спрямований на утворення стрункої й цілісної господарської системи. Серед дослідників широко розповсюдилася думка про те, що неп був вимушеним відступом радянської влади, викликаним причинами політичного характеру, що в свою чергу створило про нього уяву як про всесильний конгломерат заходів, котрі не зачіпали структурні елементи економіки². Неп не зміг вирішити протиріччя між плановими “командними висотами” й ринковими відносинами, ідеологічно опинившись під пресом схеми “будівництва соціалізму в окремо взятій країні” – стверджують інші³. “Неп був останнім невикористаним шансом Росії потрапити до лав цивілізованих країн” – переконує професор В.М. Шейко⁴. В історіографії 20-х років ХХ ст. продовжує зберігатися концепція непу “як вимушеного кроку, продиктованого обставинами, і який, відповідно, в політико-ідеологічній сфері являв собою жорстокий однопартійний режим, а в економіці – адміністративно-ринкову систему господарювання”⁵.

² Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа // Нэп: приобретения и потери. – М., 1994. – С. 30-31.

³ Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа // Отечественная история. – 1999. - № 1. – С. 102-116.

⁴ Шейко В.М. Історія української культури. – Харків, 2001. – С. 207.

⁵ Горинев М.М., Цакунов С.В. Ленинская оценка нэпа: становление и развитие // Вопросы истории. – 1990. - № 4. – С. 20-39.

Безпосередньо по кооперації непівського періоду, включаючи відношення до неї більшовицької партії та радянської держави, видано велику кількість наукових праць. Більшість із них закінчується висновками про те, що завдяки керівництву партії і держави кооперація в ці роки досягла всебічного розквіту, переросла у свої вищі виробничі форми, забезпечивши “перемогу побудови соціалізму в СРСР”⁶. Лише в останні роки вихваляння розквіту непівської кооперації стало доповнюватися критичними роздумами про зруйнування її основних форм у кінці 20-х років, а також вияв альтернатив, які здатні б були запобігти такому зламу⁷.

Не торкаючись перебігу подальших загальносоюзних проблем, зупинимось на історії вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України в період непу, яку можна умовно розподілити на такі якісно відмінні один від одного етапи:

Перший етап – 20-ті роки ХХ ст., коли про кооперативний рух писали в основному державні та партійні працівники, журналісти й публіцисти. Праці відповідної пропагандистської спрямованості, де питання кооперації викладалися не просто популярно, а політологічно і з класових позицій, вславляли політику більшовиків і радянської держави. До таких належать публікації М. Мещерякова, М. Кантора, В. Мілютіна, М. Скрипника, С. Середи, П. Севрука, М. Власова, А. Лозового, П. Курача, Т. Охотнікова, М. Душкана та ін⁸.

Разом з тим для літератури 20-х років характерна наявність значної кількості праць, де вузловими проблемами стояли питання створення й поширення кооперативної мережі серед населення, організаційних принципів та загальних основ кооперативного будівництва, тенденцій у розвитку теорії і практики української кооперації та її періодизація⁹.

В історіографії 20-х років є праці, де розглядаються організаційні принципи та загальні основи кооперативного руху, так би мовити, в класичному їх розумінні. До них належить “Короткий курс кооперації” О.В. Чаянова¹⁰. Готуючись до написання статті “Про кооперацію”, В.І. Ленін уважно читав праці О.В. Чаянова, а в кремлівській бібліотеці вождя зберігалось 7 книг вченого¹¹. Не підлягає сумніву, що вони сприяли формуванню теоретичного й практичного доробку партії у вигляді “кооперативного соціалізму”, альтернативного комуністичній доктрині “воєнного комунізму”, висвітленого у статті “Про кооперацію”¹², де зроблено вирішальний крок у відступі від комуністичної доктрини, змінено точку зору на кооперацію як на суто капіталістичну форму господарювання. Як не дивно, але ленінська

⁶ Селунская В.М. Ленинский кооперативный план в советской историографии. – М., 1974. – 64 с.; Ильин Ю.А. Отечественная кооперация: библиографический показатель литературы за 1925-1992 годы. – Иваново, 1994 – 280 с.

⁷ Файн Л.Е. Нэповский “эксперимент” над российской кооперацией // Вопросы истории. – 2001. - № 7. – С. 35-55.

⁸ Мещеряков М. Деревенская беднота и путь к социализму (О сельскохозяйственных коммунах). – Петроград, 1918. – 16 с.; Мещеряков М. Кооперация и социализм. – М., 1920. – 120 с.; Кантор М. Основы кооперативной политики РКП (б). – М.-Л., 1926. – 83 с.; Власов М. Классы и кооперация в деревне СССР. – М., 1925. – 103 с. та ін.

⁹ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М., 1989. – 496 с.; Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация. – М., 1919. – 320 с.; Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. – М., 1918. – 430 с.; Тотомианц В.Ф. Теория, история и практика потребительской кооперации. – М., 1918. – 370 с. та ін.

¹⁰ Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. – М., 1925. – 79 с.

¹¹ Чаянов А.В. Избранные труды. – М., 1989. – 368 с.

¹² Ленін В.І. Про кооперацію // Повне збір. тв.: В 45 томах. – М., 1964. - Т. 45. – С. 351.

концепція “кооперативного соціалізму” не була підтримана радянським керівництвом. Більше того, стаття розглядалася як методологія переходу від непу до колективізації й індустріалізації країни¹³.

До ґрунтовних робіт з теорії і практики українського і міжнародного кооперативного руху варто віднести праці представників діаспори І. Бородаєвського¹⁴, В. Коваля¹⁵, М. Литвицького¹⁶.

Окремі проблеми кооперативного руху, пов’язані з національною політикою, розглядали Г. Айолло¹⁷, О. Бочковський¹⁸, особливості єврейської кооперації досліджував О. Мицюк¹⁹.

Другий етап у дослідженні кооперативного руху в умовах непу у вітчизняній історіографії – 30-ті – середина 50-х років. Масова колективізація сільського господарства й індустріалізація привели до різкого зменшення досліджень по кооперації. Основною причиною стали репресії 30-х років, які спіткали вчених і практиків кооперативної справи. До них належали О.В. Чаянов, М.Д. Кондратьєв та їх послідовники в Україні О.К. Філіповський, І.П. Коротков та ін²⁰.

Наступною причиною ігнорування кооперативної тематики був перехід партійних, радянських, сільськогосподарських працівників та економістів до вивчення і популяризації колективізації сільського господарства. У такому контексті “Короткий курс історії ВКП (б)” проголошував безперспективність індивідуального господарства і необхідність суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу²¹.

Це був період, коли в історіографії проблеми з’явилися праці, присвячені суцільній колективізації, коли з бібліотек регіонів відкликалися до центру всі праці по кооперації, а подальший кооперативний рух розглядався як необхідність переходу до соціально-економічних революційних перетворень на селі. У перших рядах дослідників проблеми були Александров О.М., Ангішкін І.І., Гордієнко І.Г., Сенько О.М., Гуменюк П.П., Цапко М.І., Ярошенко А.П., Іоффе С.М., Химич П.А., Лященко П.І., Євенко І.А., Нестеренко А.А., Романенко І.Н., Вірник Д.Ф., Левковський Я.М., Залевський А.Д. та ін²².

Третій етап у вивченні кооперативного руху Північного Лівобережжя України припадає на другу половину 50-х – 80-ті роки, коли критика культу особи Сталіна позитивно вплинула на якість наукових досліджень, позбавила їх не тільки цитатно-ілюстративного викладу

¹³ Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП (б) на XIV Московский губпартконференции А.И. Рыкова. Прения по докладу. – М.-Л., 1926. – 36 с.

¹⁴ Бородаєвський І.В. Історія кооперації. – Прага, 1925. – 438 с.

¹⁵ Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації. – Прага, 1927. – 46 с.

¹⁶ Литвицький М. Організаційні завдання сільськогосподарської кооперації на Україні. – Прага, 1928. – 236 с.

¹⁷ Айолло Г. Большевики і національне питання. – Київ – Прага – Львів, 1924. – 92 с.

¹⁸ Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення. – Подебради, 1932. – 256 с.

¹⁹ Мицюк О.К. Аграризація жидівства України на тлі загальної економіки. – Прага, 1933. – 135 с.

²⁰ Кондратьєв Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. - М., 1991. – 488 с.; Філіповський О.К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. – Харків, 1926. – 315 с. та ін.

²¹ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М., 1945. – 352 с.

²² Александров О. Про перехід соціалізму та про завершення побудови соціалізму в СРСР. – Харків, 1931. – 38 с.; Ангішкін І. Нова економічна політика і відбудова народного господарства СРСР. – К., 1941. – 32 с.; Победа колхозного строя в СССР. – М., 1954. – 720 с. та ін.

матеріалу, але й дозволила залучити в науковий обіг значні масиви фактичного матеріалу. Однак більшість досліджень рясніли ідеологічними штампами, висновками про загострення класової боротьби та про зміцнення ролі партії й держави в керівництві кооперацією²³. До таких належали наукові праці Є.І. Пенькова, М.П. Губенко, Л.Ф. Морозова, В.І. Хоріна, О.Ф. Чумака, М.А. Турецького, К.А. Рацького, С.П. Дніпровського, В.А. Цибульського, А.С. Меркулової, М.І. Моїсеєва, В.В. Гришаєва, А.М. Фрідмана, А.Г. Григор'єва, А.П. Клімова, К.Н. Пашкової, В.А. Соболева, Г.А. Бугайова, П.І. Миненка, В.В. Апотія, В.Д. Паннікова, О.І. Бузлаєва, Г.М. Шевчука, М.А. Ларіонова, В.М. Довгопола, П.М. Першина, В.С. Ростовського та ін²⁴.

Серед великої кількості монографій про перехід радянської країни до непу, написаних у визначений нами період, заслуговує на увагу ґрунтовне дослідження Ю.О. Полякова²⁵. Найважливішими серед праць радянських істориків 70-х рр. стали монографії В.П. Данилова, в яких відтворено цілісну картину соціально-економічного розвитку доколгоспного господарства країни²⁶. Дослідження радянських істориків з розвитку кооперації у період непу, поряд з іншими проблемами радянського суспільства, підсумовані в узагальнюючих працях²⁷.

Окрему групу дослідників українського кооперативного руху складають історики діаспори, серед яких чільне місце належить І.Витановичу та О.Моргуну²⁸.

Четвертий етап у вивченні кооперативного руху визначеного регіону розпочався з кінця 80-х рр. ХХ ст., коли принципово по новому були названі головні вади радянської історіографії періоду застою як прояви вульгарного соціалізму, заполітизованості, догматизму, описовості та спрощення²⁹. Історико-теоретичний аспект кооперативного руху

²³ Трапезников С.П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. – М., 1965. – 615 с.; Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос.: В 2-х томах. – М., 1967.; Данилов В.П., Ивницкий Н.А. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР / Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – М., 1963. – С. 3-68. та ін.

²⁴ Пеньков. Е. Анализ финансово-хозяйственной деятельности артелей промышленной кооперации. – М.: Госфиниздат, 1960. – 172 с.; Губенко М.П. Источники по истории сельскохозяйственной кооперации (1927-1931 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Акад. общ. наук при ЦК КПСС. Кафедра истории СССР. – М., 1963. – 21 с.; Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления Советской кооперации. – М., 1969. – 240 с.; Хорин В.И. Потребительская кооперация и её роль в коммунистическом строительстве. – М., 1970. – 98 с.; Чумак О.Ф. Историчний досвід КПРС по соціалістичному перетворенню дрібної промисловості (1921-1932 рр.). – Харків, 1971. – 188 с. та ін.

²⁵ Поляков Ю.А. Переход к непу и советское крестьянство. – М., 1967. – 511 с.

²⁶ Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М., 1977. – 319 с. та ін.

²⁷ Історія селянства Української РСР: У 2-х томах / АН УРСР, Ін-т історії. – К., 1967. – Т. 2. – 534 с.; От капитализма к социализму: Основные проблемы истории переходного периода в СССР. 1917-1937. В 2-х томах. – М., 1981. - Т. 1. – Победа социалистической революции. Начало переходного периода. 1917-1927. / Под общ. ред. Полякова Ю.А. – 520 с. та ін.

²⁸ Витанович Ілля. Історія Українського кооперативного руху. Із історико-філософської секції НТШ. ТУК – Товариство Української кооперації. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.; Моргун Олександр. Нариси історії промислової кооперації України. – Мюнхен, 1966. – 270 с.

²⁹ Кондуфор Ю.Ю. Сьогодення Інституту історії України НАН УРСР // Укр. іст. журн. – К., 1991. - № 7. – С. 57-60.; Бутенко В.И. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20-е гг. // Вест. Харьк. ун-та. – 1989. - № 343. – С. 3-10.; Харитонов А.И. История Украины в 20-30-е

цього етапу досліджували С.В. Кульчицький, В.І. Марочко, А.Г. Морозов³⁰. С.В. Кульчицький вивчав процес заміни ринкової економіки радянським комуністичним виробництвом та наслідки, до яких вони привели, показавши спробу ревізії комуністичних доктрин у їх найбільш вразливому пункті – аграрних відносинах. У його праці “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)” аналізуються закономірності розвитку України в умовах непу³¹.

В.І. Марочко досліджує проблеми розвитку селянської кооперації в Україні. Концепцію кооперації автор розглядає як складову частину наукової теорії суспільного розвитку, що зачіпає організаційні і соціально-економічні підвалини кооперативного руху, визначає його місце і роль у житті певних верств населення³².

А.Г. Морозов вивчав історію розвитку кредитних кооперативних відносин з початку їх заснування до фактичного зникнення напередодні суцільної колективізації, наголошуючи на досвіді попередніх поколінь³³. Історію кооперативного руху в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) досліджував В.М. Половець, зосередившись на розвитку етапів її становлення, організаційних принципах, загальних основах та структурі кооперативної мережі регіону³⁴.

Визначне місце в дослідженні історії формування та розвитку промислової кооперації належить російському історику П.Г. Назарову, та він зосереджується переважно на загальнонарадянських проблемах промкооперації³⁵.

Становленню ринкових відносин у споживчій кооперації присвятив наукову розвідку А.Ф. Шевченко³⁶. Дослідженню соціально-економічної природи кредитних спілок як кооперативної форми господарювання у фінансово-кредитній сфері присвятив свої праці В.В. Гончаренко³⁷. Відродження організаційних основ сільськогосподарського кооперативу вивчає В.В. Зіновчук³⁸.

Значний вклад у вивчення селянського господарства України в період непу вніс

годы. Индустриализация и коллективизация сельского хозяйства в Украине: Конспект лекций. – Харьков, 1993. – 28 с.; Эпштейн А.И. Рабочий класс Украины в годы первой пятилетки: Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02: / АН УССР, Ин-т истории – К., 1988. – 32 с. та ін.

³⁰ Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917-1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичний зошит. - К., 1994. – 141 с.; Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К., 1991. – 430 с.; Кульчицький С.В. Баланс як історичне джерело // Історичні дослідження. – К., 1984. - Вип. 10. – 240 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.). – К., 1995. – 218 с.; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – 275 с. та ін.

³¹ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – 396 с.

³² Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.). – С. 169.

³³ Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – С.17.

³⁴ Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). – Чернігів, 1996. – 204 с.; Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.). – Чернігів, 2002. – 266 с. та ін.

³⁵ Назаров П.Г. История создания Всесоюзной промкооперации. 1925-1932. - Челябинск: Межрег. асоц. исслед. проблем кооперации, 1993. – 150 с. та ін.

³⁶ Шевченко А.Ф. Становлення ринкових відносин у споживчій кооперації // Економіка України. – 1993. - № 9. - С. 66-69.

³⁷ Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. – К., 1998. – 326 с. та ін.

³⁸ Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. - К., 1999. – 256 с.

професор В.В. Калініченко³⁹. Досліджуючи індивідуальне селянське господарство у 1921-1929 рр., він показав вплив непу на економіку села. Разом з тим автор привернув увагу до діяльності земельної громади, показав її великі можливості, як найпростішої форми кооперативу, у справі піднесення аграрного сектора економіки.

Чи не єдиним ґрунтовним дослідженням у вивченні становлення та розвитку кооперативної торгівлі на Україні у 20-ті роки стала монографія професора В.В. Лантуха "Становление и развитие торговли на Украине в 1921 – 1932 гг."⁴⁰. Аналізуючи процеси розвитку державної, кооперативної та приватної торгівлі, В.В. Лантух висвітлює місце і роль кооперації у формуванні товарно-грошових відносин, її взаємодії з державною владою, профспілковими та громадськими організаціями.

Визначена проблема цікавить зарубіжних авторів⁴¹. Ознайомлення з їх працями дозволяє переглянути деякі методологічні аспекти. Зокрема, Ш. Мерль та М. Левін вважають, що неп повністю себе не вичерпав, а суцільна колективізація не була єдино можливим шляхом розвитку країни⁴². Водночас суцільна колективізація була нав'язана політикою індустріалізації, а класова боротьба виявилась несумісною з розвитком продуктивних сил⁴³. У статтях, вміщених у збірнику, що вийшов друком в Німеччині, звертається також увага на особливості розвитку кооперації в Радянській Україні⁴⁴. Р. Петерхоф висвітлює специфіку діяльності кооперативних товариств в умовах непу як альтернативну форму господарювання дрібних товаровиробників державному сектору економіки, на жаль, дослідження носить фрагментарний характер.

В 90-х роках з'явилося ряд дисертацій в яких розглядається окремі особливості непу та кооперації⁴⁵. Актуальними для визначеного дослідження є праці Філіппова К.В.⁴⁶,

³⁹ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. – Харків, 1997. – 400 с.; Калініченко В.В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922-1930 рр.) // Вісник Харків. ун-ту. – 1997. - № 396. – С. 124-138.

⁴⁰ Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921 – 1932 гг. – Харків, 1992. – 192 с.

⁴¹ Костюк Г.О. Сталінізм в Україні. (Генеза і наслідки). Дослідження сучасника.: Пер. з англ. – К., 1995. – 508 с.; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.: Пер. з англ. – К., 1997. – 423 с.; Шапиро Л. Коммунистическая партия Советского Союза.: Пер. с англ. – Лондон, 1990. – 933 с.; Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917-1933. – Cambridge, 1996. – 80 p.; Круглый стол советских и американских историков // Вопросы истории. – 1989. - № 4. – С. 97-117.

⁴² Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. - 1998. - № 1. – С. 118-139.; Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. - 1994. - № 6. – С. 3-32.; Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. - 1995. - № 6. – С. 143-177.; Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. - 1996. - № 4. – С. 129-154. та ін.

⁴³ Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. - 1997. - № 2. – С. 139-160.

⁴⁴ Ervin Oberlander, Hans Zernberg, Holt Sundpaussen Genossenschaften in Osteuropa – Alternative zur Rluhwirtschaft? – Koln, 1993. – 157 s.

⁴⁵ Атоян О.Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теорий, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х годов.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1990. – 24 с.; Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні (соціально-економічні аспекти проблеми): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / КДУ ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1992. – 26 с.; Мазур В.М. Кооперативний

Пиріг О.А.⁴⁷. Динаміку аграрних відносин у період непу та побіжно роль в них кооперації розкривають Мигаль Б.К., Бернштейн Л.Ю., Панченко П.П., Мацюцький В.М., Ганжа О.І., Скотнікова Л.С. та ін.⁴⁸.

У розвитку теорії кооперативного руху важливе значення мають міжнародні, всеукраїнські та регіональні науково-практичні конференції⁴⁹.

Таким чином упродовж 20-х – 90-х років ХХ ст. питання кооперативного руху, в тому числі і в період непу, досліджувалися інтенсивно. Результати досліджень були враховані при розробці та прийнятті Закону України “Про кооперацію”⁵⁰. Разом з тим всебічної, синтезованої наукової розвідки, яка б дозволила скласти повне уявлення про кооперативні процеси та їх регіональні особливості в умовах дії ринкових законів та товарно-грошових відносин, все-таки не з’явилося. Досконалого вивчення потребують як виробнича кооперативна діяльність, так і невиробничі форми кооперативних відносин.

Джерельна база дослідження добиралася та аналізувалася відповідно до визначених завдань дисертаційної розвідки. Першочергова увага зверталася на опубліковані та архівні джерела, в яких втілювалися й фіксувалися проблеми народногосподарського розвитку країни в період нової економічної політики в цілому та кооперативного сектора зокрема.

До опублікованих джерел, які дають значне прирощення інформаційної насиченості, належать стенографічні звіти з’їздів та конференцій ВКП (б) і КП (б) У, пленумів ЦК, їх виборних органів, які почали публікуватися з 1920-х років. Опубліковані й тематичні збірники, в яких поряд з іншими подані найважливіші рішення з питань кооперативного життя країни⁵¹.

рух у національних районах Української СРР (1921-1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харків. націон. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2000. – 20 с. та ін.

⁴⁶ Філіппов К.В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-і роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харків. націон. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 1999. – 18 с.

⁴⁷ Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., Вид-во КНТЕУ, 2001, - 274 с.; Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т історії України – К., 2002. – 40 с.

⁴⁸ Мигаль Б.К. Аренда государственных земельных фондов трудящимися крестьянством УССР в 1922-1930 гг. // Вопросы истории СССР. – 1990. – Вып. 35. – С. 56-64.; Мацюцький В.М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) // Вісник Харків. ун-ту. – 1997. - № 396. – С. 119-123.; Мацюцький В.М. Земельні громади Лівобережної України напередодні “Великого перелому” // Вісник Харків. ун-ту. – 1998. - № 401. – С. 136-143.; Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) – К.: Вид-во НАН України, Ін-т історії України, 2000. – 208 с. та ін.

⁴⁹ Міжнародна науково-практична конференція присвячена 185-й річниці заснування державного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва “Механізм господарювання і економічна динаміка в АПК” (Харків, 25-26 вересня 2001 р). – Вісник ХДАУ: Серія “Економіка АПК і природокористування” – 2001. - № 6. – 288 с.; Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України ХХІ століття. Міжнародна науково-практична конференція. Київ, Україна, 26-27 червня 2001 р. Збірник наукових праць. – К.: Укоопосвіта, 2001. – 345 с.

⁵⁰ Закон України “Про кооперацію” // Голос України. – 2003. – 28 серпня. – С. 20-21.

⁵¹ Партия о кооперации. Постановления и резолюции ВКП (б). – М., 1928.; Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов. В 4-х томах. / Сост.: Малин В.Н., Коробов А.В. и др. – Т. 1. - 1917-1928. – М., 1957. – 879 с.; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х томах. – Т. 1. - 1918–1941. – К., 1976. – 1062 с.; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1967. – Т. 1. - 1917–1928. – 764 с. та ін.

Другу групу опублікованих джерел становлять законодавчі акти, документи та матеріали вищих і місцевих державних органів влади. Стенограми Всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів Рад, сесій ВУЦВК 6-9 скликань та матеріали до них, збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, збірники постанов і розпоряджень ВУЦВК, що почали публікуватися з 20-х рр.⁵². До цієї групи ми відносимо також щорічні звіти про роботу урядів СРСР і УРСР, котрі видавалися, декрети, закони, постанови з аграрно-селянських, землевпорядкувальних та кооперативних питань⁵³. Заслужують на увагу археографічні збірники, видані з другої половини 50-х років. З цього часу в Україні розпочалася кодифікація законів, яка закінчилася виданням хронологічного зібрання законів та розпоряджень уряду УРСР⁵⁴.

Цінну інформацію про стан кооперативних структур містять архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Вивчення фондів Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. 1); Народного комісаріату землеробства УРСР (Ф. 27); Народного комісаріату продовольства (Ф. 340); Народного комісаріату фінансів (Ф. 315); Укрсільбанку (Ф. 376); Всеукраїнської спілки споживчих кооперативних товариств – Вукоопспілка (Ф. 296); Всеукраїнська кооперативна рада (Ф. 4049); Південного управління Центроспілки (Ф. 209). Для дослідження кооперативного руху на селі автор скористався інформацією, зосередженою в архівному фонді Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації “Сільський господар” (Ф. 396).

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) матеріали фонду Центрального комітету комуністичної партії України (Ф. 1) дають значну інформативну віддачу для даного дослідження. Документи і матеріали Державного архіву Чернігівської області Ф. П – 8477 – губком КП (б)У, Ф. П - 10, Ф. П - 11 – окрпарткоми КП (б) У, Ф. П - 470 – обком КП(б)У дають можливість ширше розкрити суть політики більшовиків у період непу. Автором введено до наукового обігу відповідний обсяг партійної інформації з питань кооперативного руху. Величезний масив інформації містять фонди Чернігівської губернської ради народного господарства – губнаргоспу (Ф. Р - 804), Чернігівського губернського продовольчого комітету – губпродкому (Ф. Р – 1394). Значна кількість відомостей про діяльність кооперативних структур зосереджена в фонді статистичного бюро виконкому Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, - губстатбюро (Ф. Р – 942), планової комісії – губплану (Ф. Р – 776), управління у справах дрібної кустарної промисловості та промислової кооперації – губкустпрому (Ф. Р – 805), документи Чернігівсільбанку (Ф. Р - 1324). Значно доповнюють інформацію фонди фінансового відділу – губфінвідділу (Ф. Р – 1282).

Культурно-виховною роботою серед членів кооперативних товариств активно займалися ЦРК: Чернігівський (ф. Р – 1367), Ніжинський (ф. Р – 6339). Прилуцький (ф. Р – 5467).

Політика радянського уряду та комуністичної партії визначеного нами періоду чітко

⁵² Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР (далі – ЗУ УРСР). – Харків, 1921.; VII Всеукраїнський съезд Советов. 10-14 декабря 1922 г.; Бюллетень № 3-4; Стенографический отчет. – Харьков, 1922.; X Всеукраїнський з'їзд Рад. Бюлетень № 2. Харків, 1927.; Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. – Харків, 1933. та ін.

⁵³ Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік: До XI Всеукраїнського з'їзду Рад. – Харків, 1925; Звіт робітничо-селянського уряду України за 1925/26 рік. – Харків, 1926; Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27 – 1927/28: Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад. – Харків, 1929 та ін.

⁵⁴ Відомості Верховної Ради УРСР. – К., 1959. – Т. 1.

простежується в часописах “Вестник кустарной промышленности”, “Известия Народного Комиссариата по продовольствию”, “Известия Центросоюза”, “Союз потребителей”, “Вісник кооперації” та ін. Тактика або механізм запровадження системи кооперативних відносин в умовах непу висвітлюється в республіканських журналах та газетах, серед яких такі видання, як “Бюлетень Українського народного Кооперативного Банку”, “Наша кооперація”, “Кооперативний бюлетень”, “Кооперативне життя”, “Продовольчий бюлетень”, “Сільський господар”, “Українська кооперація”, “Наша хата”, “Рілля” “Вісті ВЦВК”, “Комуніст”, “Український економіст” тощо.

Значно збагатили джерельну базу губернські та обласні періодичні видання – часописи “Бюллетень Черниговского Губсоюза”, “Черниговский кооператор”. Для дослідження кооперативного руху та його впливу на розвиток народного господарства використані матеріали регіональних газет: губернських - “Знамя Советов”, “Известия”, “Красное знамя”, окружних - “Червоний стяг”, “Червоне село”, районної - “Червоний стяг на селі”.

Реалізація джерельного потенціалу дозволила прийти до узагальнюючих висновків і положень з визначених автором конкретно-історичних сюжетів.

Другий розділ дисертації **“Галузева структура кооперативного сектора економіки регіону”** розкриває одну з основних ділянок взаємозв’язку складових виробничого процесу, в яких члени товариства, керуючись обов’язковими статутними відносинами, приймали участь у спільному веденні господарської діяльності, створювали необхідні матеріальні умови для поліпшення свого економічного і соціального становища.

Із запровадженням непу кооперація почала розглядатися більшовицькою владою як важливе й незамінне знаряддя оживлення та нормалізації виробничих сил, суспільного виробництва в цілому. Перехід до ринкових форм економічних зв’язків у 20-х рр. ХХ ст, відкриваючи перспективу використання господарської ініціативи у піднесенні виробництва, вимагав глибоких і системних змін в усіх формах народного господарства. У цей період історичного розвитку з’ясувалося, що трагедія непу містилася в самому непі, бо його вважали лише “вимушеним і тимчасовим” відступом від будівництва нового суспільства, метою якого стала “суцільна” колективізація та “всеосяжна” індустріалізація народного господарства.

Дослідження проблеми розширення споживчої кооперативної мережі Північного Лівобережжя України в умовах непу дозволило найефективніше врахувати всі переваги і недоліки в діяльності галузевої інфраструктури. Нами доведено, що основні етапи дезінтеграції споживчої кооперації визначеного регіону відбувалися з серпня 1921 року, коли з неї, поряд з іншими, виділилися сільськогосподарські товариства.

Особливості становлення сільськогосподарської кооперації в умовах непу полягали в тому, що вони визначалися потребами індивідуального селянського господарства. Дрібні товаровиробники, як свідчить ґрунтовне вивчення місцевого матеріалу, завжди виступали рушійною силою, здатною відтворити соціально-економічну природу кооперації, її організаційні підвалини. Господарська стабільність, продуктивність та економічна підприємливість селянського двору були запорукою сталості кооперативної системи, найпоширенішою формою якої в 20-ті роки були інтегральні, універсальні та фахові товариства, об’єднані в кооперативні спілки. Очолювала селянську кооперацію Всеукраїнська спілка сільськогосподарських кооперативів – “Сільський господар”, яка немало зробила для розвитку українського кооперативного руху, але у вересні 1929 р. у зв’язку з масовою колективізацією, припинила існування.

Перехід до ринкової економіки, відкриваючи перспективу використання господарської ініціативи у справі піднесення виробництва, потребував глибоких і системних змін у кооперативних формах кредитних відносин. Розвиток кредитної кооперації як форми

фінансової самопомоги населення, моделі кредитних кооперативів, системи кредитування дають можливість зробити узагальнюючі висновки про необхідність критичного використання вітчизняного досвіду кооперативного будівництва у вирішенні сучасних соціально-економічних проблем.

Дослідження діяльності робітничої і кустарної промислової кооперації Північного Лівобережжя України під час непу свідчить, що то був період у кооперативному русі радянської системи, здатний відродити організаційні принципи і загальні основи кооперативного будівництва.

Третій розділ дисертації “**Невиробничі форми кооперативних відносин**” – важливий напрямок діяльності кооперативних товариств. Саме у невиробничих формах кооперативних відносин, до яких належать проблема підготовки кадрів, культурно-просвітницька діяльність у широкому розумінні цього поняття, проявляються кращим чином такі властиві людині якості, як схильність до товариства, соціальної рівності, економічної взаємодопомоги та моральної взаємопідтримки. У таких відносинах, при неослабній увазі до формування балансу та прибутків, надаються переваги створенню фондів соціальної підтримки, освіті, культурі, підвищенню рівня підготовки, вихованню кадрів, задоволенню особистих потреб кожного члена товариства.

Важливу роль у невиробничих формах кооперативних відносин відіграло запровадження бібліотечної справи, на яку з 1924 р. розпочалося систематичне відрахування коштів з чистого прибутку кожного товариства, за використання яких вимагався детальний звіт. Традиційною формою культурно-просвітницької роботи кооперативних товариств була виставкова діяльність, якій кооперація завжди надавала першочергового значення, як популярній в народі пропаганді передового досвіду, заходу емоційно-насиченому і змістовно-комерційному. Культкомісії - одна із складових невиробничих форм кооперативних відносин, які з другої половини 20-х років набули масового поширення.

Таким чином, невиробничі кооперативні відносини, як показало дослідження джерел, засвідчують, що незважаючи на соціально-економічні й політичні катаклізми, які вони переживали в період непу, їх потрібно розглядати у контексті з іншими сферами господарської діяльності.

В результаті проведеного дослідження автор дійшов до таких **висновків**:

- Вивчення історико-кооперативної проблематики може бути успішним лише при багатомірному, комплексному, системному аналізі визначеного кола опублікованих і неопублікованих історичних та соціально-економічних джерел. Проведене дослідження дає підстави стверджувати про запровадження нової економічної політики в державі як відмову влади від реквізичійного принципу у взаємовідносинах міста й села.

- Використані джерела переконують, що держава, перебравши на себе функції головного координатора в побудові соціалізму, контролювала організаційно-господарську діяльність кооперації. Доведено, що декрети та постанови 1921-1924 років, на відміну від попередніх, не носили загальнополітичного характеру, а були спрямовані на вирішення кооперацією конкретних організаційно-господарських проблем, пов'язаних з загостренням економічної кризи.

- Показано, що теоретичні аспекти феномену кооперативного руху в умовах непу не знайшли чіткого висвітлення в науковій літературі, який у першій половині 20-х років все виразніше набував ознак самобутнього економічного укладу, що посідав вагоме місце в народногосподарському секторі Північного Лівобережжя України. Масова організація дрібних товаровиробників і широкого загалу споживачів, продукт соціальної самоорганізації та організаційно-правова форма захисту інтересів різних верств населення, кооперація у

другій половині 20-х років не витримала усупільнення основних засобів виробництва, підпорядкування приватного виробника колективному інстинкту, диктату влади. Упродовж наступних радянських часів кооперація, формально залишаючись у вигляді споживчих товариств та кустарно-промислових артілей, втратила всі свої ключові ознаки кооперативності.

• Здійснене дослідження засвідчує важливу роль у становленні галузевої структури кооперативного сектора економіки Північного Лівобережжя України споживчої кооперативної мережі, як найбільш поширеного виду товариств. Уперше в історіографії систематизовано, узагальнено і проаналізовано становлення сільськогосподарських і кредитних кооперативних об'єднань Північного Лівобережжя України, що дало можливість виділити їх в окремі напрямки дослідження як найбільш розповсюджених видів мережі регіону. Обґрунтовано, що дезінтеграція кооперативної системи, котра відбулася упродовж 1921-1922 рр., усувала теоретичні перепони для включення кооперації в структуру народного господарства. Сільськогосподарська кооперація поділилася на універсальні товариства, які виконували кредитні, збутово-постачальні і виробничі функції, та фахові (спеціальні) товариства, що охоплювали окремі галузі народного господарства. Кредитна кооперація стала поширюватися в регіоні у формі кредитних та позичково-ощадних кооперативних товариств. За роки непу в Північному Лівобережжі України склалася мережа кустарної кооперативної системи, котра зайняла провідне місце серед інших галузей господарства. Руйнація робітничої і кустарно-промислової кооперації наступила з ігноруванням органами державної влади об'єктивних законів суспільного розвитку, запровадженням монополії на заготівлю сільськогосподарської продукції, колективізацією та прийняттям першого п'ятирічного плану, коли всіх кустарів і членів промкооперації насильницьки записували до сільськогосподарських артілей, самочинно захоплюючи їх майно і виробничі приміщення.

• Аналіз історичного досвіду невиробничих форм кооперативних відносин свідчить, що неп чинив значний вплив на сферу управління національно-культурним будівництвом і кадрове питання. Будучи загалом всеохоплюючою і цілеспрямованою політикою держави, неп обумовив децентралізацію і регламентацію культурно-просвітницької діяльності кооперації.

Основні положення і висновки дисертації викладені в публікаціях:

1. Кооперативний рух в Північному Лівобережжі в період непу (1921-1927 рр.) (до визначення проблеми) // Сіверянський літопис. – 2000. - №4. – С. 93 - 98.
2. Кооперативні кадри Північного Лівобережжя в період непу (1921 – 1928 рр.) // Сіверянський літопис. – 2001. - №4. – С. 76-78.
3. Кооперативне будівництво: використання історичного досвіду // Вісник ХДАУ. – Харків. – 2001. - №6. – С. 187-189.
4. Кооперація на Чернігівщині в умовах непу (1921 – 1928 рр.) // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів. – 2001. - Вип. другий. – С. 75 – 84.
5. Кооперація на Сумщині в умовах непу // Матеріали IV Сумської історико-краєзнавчої наукової конференції 14 – 15 грудня 2001 р. – Суми, 2001. - С. 67 – 74.
6. Робітничі і промислова кооперація Північного Лівобережжя в період непу (1921 – 1928 рр.) // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2002. - №1. – С. 38-45.
7. Кооперативний рух в умовах непу (на матеріалах Чернігівської області) (1921 – 1928 рр.) // Література та культура Полісся. – Ніжин. - 2002. - Вип. 17. – С. 185 – 194.
8. Кредитна кооперація Північного Лівобережжя України (1921 – 1928 рр.) // Вища школа:

проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів. - 2002. - Вип. третій. – С. 135-143.

9. Сільськогосподарська кооперація у Північному Лівобережжі України (1921 –1928 рр.) // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – Вип. V. – С. 68 – 74.

10. Культурно-просвітницька діяльність кооперації Чернігівщини в умовах непу (1921-1928) // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Харків. - 2003 - №594. - Історія. Вип. 35. - С. 162-169.

Анотація

Голець В.В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2003.

Дисертацію присвячено проблемі становлення і розвитку кооперативного руху Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.). Характер та мета дослідження обумовили залучення до наукового обігу широкого кола історичних джерел, насамперед протоколів, звітів, матеріалів засідань партійних, державних і кооперативних органів про стан народногосподарського розвитку, що дає можливість з'ясувати суть політики більшовиків у період непу. Аналізується діяльність споживчих кооперативних товариств, особливості становлення сільськогосподарських об'єднань, формування мережі кредитної та розвиток робітничої і кустарно-промислової кооперації регіону. Значна увага зосереджена на невиробничих кооперативних відносинах. Висновки дисертації спрямовані на відродження кооперативного сектора економіки в сучасних умовах товарно-грошових відносин і ринкових законів.

Ключові слова: кооперація, кооперативні товариства, спілки, неп, баланс, статут, кредитування, кооперативні кадри.

Аннотация

Голец В.В. Кооперативное движение Северного Левобережья Украины в период нэпа (20-е годы ХХ ст.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Харьков, 2003.

Диссертация посвящена проблеме становления и развития кооперативного движения Северного Левобережья Украины в период нэпа (20-е гг. ХХ ст.).

Анализ исторической литературы свидетельствует, что при изучении процессов, которые происходили в украинской кооперации в период нэпа, недостаточно исследованы формы и методы хозяйственной деятельности отраслевой структуры кооперативного сектора экономики: не раскрыты преимущества потребительской кооперации в обеспечении населения необходимыми товарами; особенности производства и реализации сельскохозяйственной продукции кооперативными товариществами; внедрение кредитных форм кооперативных отношений; суть и задачи рабочей и кустарно-промышленной кооперации.

Характер и цель исследования обусловили привлечение в научный оборот широкого круга исторических источников, среди них протоколы, отчеты, материалы заседаний

партийных, государственных и кооперативных органов о состоянии народного хозяйства, которые дают возможность раскрыть суть политики большевиков по отношению к кооперации в период нэпа. Источниковедческий анализ подтвердил высокий уровень их репрезентативности. В диссертации анализируется деятельность потребительской кооперации, особенности становления сельскохозяйственных товариществ. Формирование кредитных структур, развитие рабочих и кустарно-промышленных объединений региона свидетельствуют о целенаправленном вмешательстве государственных органов в кооперативный сектор экономики. Значительное внимание уделяется непроизводственным формам кооперативных отношений, основное содержание которых состояло в создании фондов социальной поддержки, развитии народного образования, культуры, повышении профессионального уровня подготовки и воспитания кооперативных кадров.

Выводы и предложения, сделанные в диссертации, могут быть использованы для дальнейшего изучения кооперативного движения, повышения его роли в реформировании страны на рыночных началах с целью создания необходимых условий для возрождения кооперативного сектора экономики.

Ключевые слова: кооперация, кооперативные общества, союзы, нэп, баланс, устав, кооперативные кадры.

Summary

Holets V. Cooperative movement of Northern Left-bank Ukraine in the period of NEP (the 20-ies of XX century). – Manuscript.

The dissertation for Candidate's of Historical Science Degree on speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Kharkiv National University named after V.N. Karazin, Kharkiv, 2003.

The dissertation is devoted to a problem of formation and development of cooperative movement in Northern Left-bank Ukraine in the period of NEP (the 20-ies of XX century). Character and purpose of the research have involved a scientific analysis of a wide circle of historical sources, the most important of them are the protocols, reports, materials of party, state and cooperative bodies sessions of different levels concerning a condition of economic development, which enable to reveal the essence of bolshevik's policy in the period of NEP more widely. The expansion of a consumer cooperative network, features of agricultural, formation of credit, development of workers' and cottage-industrial cooperative systems of the region are analyzed in the work. The significant attention is concentrated on the non-productive cooperative relations.

Key words: cooperative system, cooperative societies, unions, NEP, balance, charter, crediting, cooperative staff.

Відповідальний за випуск Половець В.М.

Підписано до друку 18 лютого 2004 р.

Формат 60x90 1/16. Друк офсетний.
Умов. авт. арк. 0,71. Умов. друк. арк. 1,06.
Наклад 100 прим. Замов. № 104.

Редакційно-видавничий відділ ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка
14038, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53, к. 208.